

JANE DRAYCOTT

DE DOCHTER
VAN CLEOPATRA

EGYPTISCHE
PRINSES

ROMEINS
GEVANGENE

AFRIKAANSE
KONINGIN

JANE DRAYCOTT

DE DOCHTER
VAN CLEOPATRA

EGYPTISCHE
PRINSES

ROMEINS
GEVANGENE

AFRIKAANSE
KONINGIN

Uitgeverij Omniboek

Woord vooraf

Waar haal je de moed vandaan om een biografie over een historische figuur uit de oudheid te schrijven, laat staan over een vrouw uit de oudheid? Anders dan hun op de middeleeuwen en moderne tijd gespecialiseerde collega's beschikken oudhistorici in het overgrote deel van de gevallen niet over brieven, al zeker niet over dagboeken, en slechts in een heel zeldzaam geval over woordelijk opgetekende uitspraken van hun historische persoon, die als bronnen kunnen worden gebruikt. Het literaire, documentaire, archeologische en zelfs bioarcheologische bewijsmateriaal dat mogelijk als bron kan dienen is bijzonder dubieus. Het ligt begraven onder duizenden jaren van chauvinisme, seksisme, regelrechte vrouwenhaat en ongenueanceerde stereotypen gebaseerd op ideeën over wat vrouwen wel of niet zouden moeten zijn en wat ze wel of niet zouden moeten doen, in plaats van op gedetailleerde informatie over hoe ze werkelijk waren en wat ze werkelijk deden.¹

Hoe bekend is het tegenwoordig bijvoorbeeld dat veel vrouwen uit de oudheid in alle genres literaire werken schreven die in de klassieke oudheid buitengewoon goed werden ontvangen? Het begint tegen het einde van de zevende eeuw v.Chr. met de meest prominente dichteres, Sappho, maar eindigt daar zeker niet: we hebben bewijzen voor ongeveer honderd vrouwen die werken in het Grieks en Latijn schreven en verspreidden. Er waren er ongetwijfeld nog veel meer die in de talrijke andere talen van de oude mediterrane wereld werkten, en wier werken helaas niet bewaard zijn gebleven, of althans niet in manuscripten zijn overgeleverd.² Want rond dezelfde tijd dat Sappho haar Griekse poëzie componeerde, schreef een verder onbekende vrouw Asi Akarai haar eigen poëzie ter ere van de godin Aphrodite in het Etruskisch en graveerde die vervolgens op een *aryballos*, een soort vaas die gewoonlijk voor oliën en parfums werd gebruikt.³ Als de *aryballos* uit Caere (het huidige Cerveteri) in Italië niet door archeologen zou zijn ontdekt, zouden we niets over haar literaire inspanningen hebben

geweten. Een fresco dat in de *Insula Occidentalis* in Pompeï werd gevonden en liefdevol het ‘Sappho’-fresco wordt genoemd, dateert van rond 50 n.Chr. Deze afbeelding van een prachtig geklede vrouw die letterlijk bezaaid is met gouden juwelen en op de achterkant van een stylus bijt terwijl ze haar gedachten ordent alvorens die op haar wastablet te schrijven, geeft aan dat veel vrouwen uit de oudheid geletterd waren en het schrift niet alleen in het dagelijks leven moesten gebruiken voor het schrijven van brieven en huishoudelijke of zakelijke rekeningen, maar net als mannen hun literaire vermogens op creatieve wijze inzetten om zowel poëzie als prozawerken te produceren.⁴

Ook is het niet algemeen bekend dat vrouwen uit de oudheid in alle vormen van kunst schitterende werken voortbrachten. Een ander fresco, daterend uit ongeveer dezelfde tijd maar op een andere plaats gevonden, in het Huis van de Chirurg in Pompeï, beeldt een vrouw af die een portret schildert, terwijl haar metgezellen gefascineerd toekijken. Het duidt erop dat vrouwen uit deze tijd artistieke aspiraties hadden, niet alleen in het privéleven maar ook in het openbaar, en dat sommigen zelfs als professionele kunstenaars werkten.⁵ Hun werk werd tentoongesteld in een paar van de meest prestigieuze instituten in de oude mediterrane wereld. Volgens de Romeinse encyclopedist Plinius de Oudere, die ons veel informatie verschaft over vermaarde kunstenaars uit de oudheid en hun beroemde kunstwerken, was er in Efeze een paneelschildering van de godin Artemis te bewonderen, vervaardigd door de Atheense kunstenaressen Timarete; een schilderij van een meisje door een andere Griekse kunstenaressen, Eirene, was in Eleusis te zien, terwijl een portret van een oudere vrouw en een zelfportret – geschilderd met behulp van een spiegel – van de Romeinse kunstenaressen Iaia van Cyzicus (eerste eeuw v.Chr.) in Napels werden tentoongesteld.⁶ Hoewel veel van het verfijnde werk dat door kunstenaressen uit de oudheid werd vervaardigd de tand des tijds niet heeft doorstaan, zijn sommige meer utilitaire voortbrengselen, zoals aardewerk, bewaard gebleven, compleet met de palm- en vingerafdrukken van deze vrouwen in de klei.⁷

Het type vrouw uit de oudheid waaraan je werkelijk een biografie zou willen wijden, of over wie je een biografie zou willen lezen, is bijzonder moeilijk voor het voetlicht te brengen. Succesvolle vrouwen – dat wil zeggen, vrouwen die in de ogen van hun mannelijke metgezellen geslaagd werden geacht – zijn vrijwel onzichtbaar in de historische verslagen uit de oudheid, want als alles liep zoals de bedoeling was, en zij hun taken naar behoren vervulden, vond niemand het nodig om hen te noemen. Cleopatra

Selene, die achtereenvolgens een Egyptische prinses, een Romeins gevangene en uiteindelijk een Afrikaanse koningin was, bracht haar hele leven in de openbaarheid door, en is zo'n gestalte die zowel zichtbaar als onzichtbaar is. Toen ik aan dit avontuur om de eerste biografie over haar te schrijven begon, wist ik dan ook dat het een uitdaging zou worden.⁸

Naast het literaire, documentaire, archeologische en bioarcheologische bewijsmateriaal waarvan je mag verwachten dat een oudhistoricus en archeoloog zoals ik dat gebruikt, heb ik dan ook veel contextuele informatie toegevoegd in een poging de onvermijdelijke lacunes op te vullen. Dit vergelijkingsmateriaal, ontleend aan de levens van andere belangrijke hellenistische, Romeinse en Egyptische vrouwen, is betrouwbaar en maakt het mogelijk een gefundeerde reconstructie van het leven van Cleopatra Selene te vervaardigen die iets meer voorstelt dan een veredelde tijdlijn.

Ik startte het onderzoek naar haar in 2009 toen ik als promovendus aan de universiteit van Nottingham verbonden was en begon in 2018 als docent Oude Geschiedenis aan de universiteit van Glasgow aan deze biografie te werken. Ik had er toen geen idee van hoezeer ik door de huidige ontwikkelingen zou worden ingehaald. Het is nog maar van de laatste jaren dat een onafgebroken campagne van intimidatie, op touw gezet en uitgevoerd door delen van de Britse media, het eerste lid van gemengde afkomst van de koninklijke familie ertoe heeft gedreven om niet alleen dat instituut maar ook het Verenigd Koninkrijk te verlaten; en dat de Black Lives Matter-beweging voldoende momentum heeft gekregen om de wereld voor het eerst serieus te laten nadenken over haar geschiedenis en over de werkelijke in plaats van de vermeende rol van Afrika en de mensen van Afrikaanse afkomst daarin.⁹ Er deden zich dus gebeurtenissen voor die me er nog zekerder van maakten dat deze biografie als project de moeite waard was en dat Cleopatra Selene een historische figuur is die veel bekender zou moeten zijn, vooral bij jonge vrouwen van kleur die in de historische annalen iemand zoeken met wie ze zich persoonlijk kunnen identificeren en aan wie ze een voorbeeld kunnen nemen.¹⁰ Ze zal ongetwijfeld nooit de grote roem, beruchtheid, of alleen maar de naamsbekendheid van haar moeder Cleopatra VII bereiken, maar misschien is dat ook maar goed, omdat ze daardoor beoordeeld kan worden op haar eigen verdiensten als individu, en niet als idee of archetype. En een persoonlijkheid met een levensloop als Cleopatra Selene – die als prinses in een van de oudste koninkrijken van de klassieke wereld werd geboren, als gevangene van de Romeinen haar hele familie, haar geboorterecht en haar status verloor, maar vervolgens als

de gekroonde koningin van een volkomen ander en gloednieuw koninkrijk twee decennia lang succesvol kon regeren – moet zeer zeker verdiensten hebben gehad. Wat hierna volgt is haar verhaal.

Inleiding

Op een dag in 1895 waren archeologen opgravingen aan het verrichten op de plaats die zij als de Villa della Pisanella aanduidden in Boscoreale, net buiten Pompeï. Het was een van de vele gebouwen rond de Golf van Napels die in de nasleep van de uitbarsting van de Vesuvius op 24 augustus 79 n.Chr. onder dikke lagen as en puimsteen was bedolven.¹ De villa, van het type *villa rustica*, ‘plattelandsvilla’, was een weelderig maar voornamelijk op de landbouw gericht complex. Net als de luxe woonvertrekken, compleet met een badhuis over twee verdiepingen, waren de kamers in de villa gedecoreerd met fraaie fresco’s waarvan een paar fragmenten zijn teruggevonden, met op een daarvan een rijk geklede vrouw die fruit aanbiedt. Ook waren er voorzieningen voor het produceren van wijn en olijfolie, een bakkerij en stallen.² De villa werd na voltooiing van de opgravingen weer toegedekt en tegenwoordig is er maar weinig van te zien (de huidige Via Settetermini loopt zelfs over de noordwesthoek van de opgraving), maar voor wie een idee wil krijgen hoe het leven vóór de uitbarsting hier was, kan de voorwerpen die tijdens de opgraving zijn gevonden bekijken in een aantal musea, zoals het Antiquarium van Boscoreale, het Museo Archeologico Nazionale van Napels, het Louvre en het British Museum.

De archeologen waren een ruimte waarin windruiven werden geperst aan het onderzoeken toen ze een ongelooflijke ontdekking deden. Ze hadden al de restanten van twee mannen en een vrouw aangetroffen, van wie de laatste gestorven was met een lap stof voor haar mond, in een ijdele poging om zich tegen de as in de lucht te beschermen. Maar toen ontdekten ze een luik boven een trap die naar een cisterne onder de vloer liep. In de cisterne vonden ze nog meer overblijfselen, van een man die kennelijk was overleden terwijl hij wanhopig een schuilplaats probeerde te vinden. Maar ze troffen niet alleen zijn stoffelijke resten aan. Hij lag boven op een verzameling gouden juwelen, waaronder een ring, een halsketting, een paar oorbellen en een aantal armbanden, en hij klemde een leren zak met meer dan

duizend gouden munten in zijn armen; tot de dag van vandaag een van de grootste vondsten ooit gedaan in de regio rond de Vesuvius. En iets voorbij hem, in een breder deel van de cisterne, lag een grote verzameling van meer dan honderd stuks zilverwerk.

De geleerden zijn het er niet over eens of de man een trouwe bediende was die de taak had gekregen om de schatten van zijn meesteres te verbergen en te bewaken – in veel van het zilverwerk was de naam ‘Maxima’ gegraveerd – of dat er een duisterder verklaring voor zijn aanwezigheid was. Was hij misschien een dief die bezig was de villa te plunderen nadat de meeste inwoners waren gevlucht of gestorven? Wat zijn drijfveren ook waren, de schat waarmee hij werd gevonden is spectaculair. De Romeinen zouden de verzameling een *ministerium* hebben genoemd, een verzameling tafelzilver bestaande uit zowel *argentum escarium*, zilver voor het eten, als *argentum pitorium*, zilver voor het drinken. Het is een van de belangrijkste en meest prestigieuze verzamelingen zilverwerk die uit de vroege keizertijd bewaard zijn gebleven, hoewel sommige van de voorwerpen tot wel vierhonderd jaar ouder zijn. Veel ervan waren al antiek en zullen familie-erfstukken zijn geweest. Een groot aantal van de 109 voorwerpen valt vooral op vanwege originaliteit en kwaliteit. Het zijn beroemde voorbeelden van de Romeinse zilversmeedkunst, die zonder meer de glanzende pagina’s van een luxe compendium over antieke kunst kunnen vullen. Een van de voorwerpen is een deels vergulde zilveren schaal die tegenwoordig in het Louvre te zien is.³

In het midden van de schaal is in hoogrelief een buste van een vrouwenfiguur afgebeeld. Bij de gebruikte techniek, bekend als repoussé, werd de achterkant van de schaal gehamerd om het figuur naar buiten te drijven, waarna de graveringen en verfijnde vergulde details werden aangebracht. De buste stelt een volwassen vrouw voor met dik, krullend haar, diepliggende ogen, een iets gebogen neus en een krachtige kin. De imperfecte en realistische aard van deze gelaatstrekken is een indicatie dat het waarschijnlijk om een bestaand persoon ging, niet om een godin of een personificatie. In het laatste geval zouden haar trekken meer stereotiep en geïdealiseerd zijn weergegeven, zoals we die op duizenden bekende klassieke kunstwerken in musea over de hele wereld kunnen zien. De unieke gelaatstrekken die hier zijn afgebeeld wijzen er dus op dat het om het portret van een specifieke vrouw gaat, en dat het de bedoeling was dat zij zou worden herkend door de mensen die de schaal tijdens banketten op een zijtafel in het *triclinium*, de eetkamer, zagen staan.⁴

De vrouw draagt een schedeldak van een olifant als hoofdtooi. In haar rechterhand houdt ze een aspis (slang, adder); in haar linkerhand een cornucopia, een hoorn van overvloed. De hoorn heeft een gravure van de zonnegod Helios als jongeman, begeleid door twee sterren en gepunte helmen die gewoonlijk worden gebruikt om de tweelinggoden Castor en Pollux, de Dioscuren, te representeren. Boven op de cornucopia is een wassende maan aangebracht. Er zit een leeuw op de schouder van de vrouw. Onder haar is een reeks religieuze en mythologische symbolen afgebeeld: de pijlkoker en knuppel van Hercules, het *sistrum*, de ceremoniële ratel van de Egyptische godin Isis, de dolfijn van Poseidon, de tang van Hephaistos, de staf van Asclepius, het zwaard van Ares en de lier van Apollo.

Hoe moeten we deze overdaad aan symboliek interpreteren? Ik herinner me dat ik onmiddellijk als aan de grond genageld stond en gefascineerd was toen ik de schaal voor het eerst van dichtbij gefotografeerd zag in een glanzend koffietafelboek over antieke kunst. Ik heb een paar keer geprobeerd om het voorwerp zagezegd in levenden lijve te zien, maar twee afzonderlijke reizen naar het Louvre in 2019 liepen uit op een teleurstelling, want hoewel de website van het museum me had verteld dat de schat van Boscoreale in zaal 662 van de Sullyvleugel te zien was, bleek dat niet het geval. Bij de eerste van de twee gelegenheden had ik de schaal op een paar dagen na gemist! *C'est la vie*. Misschien heb ik tijdens een volgende reis meer geluk, driemaal is scheepsrecht. Hoe het ook zij, ik zou in mijn eerste omvangrijke academische tijdschriftartikel een poging doen om de betekenis van de symboliek te ontrafelen.⁵ Het feit dat de vrouw in combinatie met zoveel politieke, religieuze en mythologische symbolen is afgebeeld heeft tot veel discussie over haar identiteit geleid.⁶ Er is gesuggereerd dat het Cleopatra VII, koningin van Egypte, zou zijn, ook al lijkt het portret niet op andere afbeeldingen van haar die uit de oudheid bewaard zijn gebleven. Zoals hierboven al uitgelegd lijkt de stijl te realistisch om haar als personificatie van Afrika te beschouwen, de tweede veel naar voren gebrachte suggestie. Toen, in 1983, bijna honderd jaar nadat de schaal was ontdekt, werd er een nieuwe interpretatie voorgesteld. Een Duitse archeoloog, Andreas Linfert, opperde dat de vrouw Cleopatra Selene zou zijn, de dochter van Cleopatra VII en Marcus Antonius, de Romeinse generaal en triumvir.⁷

Cleopatra Selene was een van de drie kinderen die Cleopatra en Antonius samen hadden. De andere twee waren haar tweelingbroer Alexander Helios en hun jongere broer Ptolemaeus Philadelphus. Cleopatra en Antonius zijn vanzelfsprekend onsterfelijk geworden in de geschiedenis en

de volkscultuur, en Cleopatra's oudste zoon, Ptolemaeus Caesar, beter bekend als Caesarion, met Gaius Julius Caesar als vader, is een relatief bekende historische figuur. Haar drie jongere kinderen zijn echter vrijwel vergeten. Nadat hun ouders snel achter elkaar zelfmoord hadden gepleegd, werd Caesarion op de leeftijd van zeventien jaar vermoord door Octavianus, die al snel als Augustus de eerste Romeinse keizer zou worden. Als biologische zoon van Caesar – die Octavianus alleen maar had geadopteerd als zoon, en dat ook nog postuum – was hij een te grote bedreiging om hem in leven te laten.⁸ De anderen werden naar Rome overgebracht en opgevoed in het huishouden van hun vaders vrouw Octavia, de oudere zuster van Octavianus. Alexander Helios en Ptolemaeus Philadelphus verdwijnen kort na hun aankomst in Rome volledig uit de annalen, zodat het begrijpelijk is dat ze in de vergetelheid zijn geraakt. Vroeger werd wel gedacht dat Octavianus de jongens had laten vermoorden, maar tegenwoordig wordt aangenomen dat ze eenvoudig als zoveel anderen aan kinderziektes zijn overleden.⁹ Cleopatra Selene verdween echter niet. Integendeel. Ze overleefde haar gevangenschap in Rome niet alleen, maar lijkt er te zijn opgebloeid. Op vijftienjarige leeftijd trouwde ze met een andere koninklijke Afrikaanse balling, Gaius Julius Juba, beter bekend als eenvoudig Juba, de enige nog levende zoon van de overleden koning Juba I van Numidië. Hij zou vervolgens koning Juba II van Mauretania worden, en bij zijn troonsbestijging werd zijn echtgenote koningin van Mauretania, en als zodanig zou ze de rest van haar leven naast haar echtgenoot blijven heersen.

Cleopatra Selene is een buitengewoon plausibele kandidate voor de figuur op de zilveren schaal uit Boscoreale. Voor de koningin van Mauretania, een Romeins vazalkoninkrijk dat een groot deel van het huidige Algerije en Marokko omvatte, is de olifantenschedel als hoofdtooi zeer toepasselijk. Veel heersers in de delen van Afrika en India waar olifanten leefden, kozen er in de oudheid voor om zich met een soortgelijke hoofdtooi te laten afbeelden. Alexander de Grote, een van Cleopatra Selenes beroemdste voorvaderen, werd met deze dracht voorgesteld door zijn metgezel Ptolemaeus I Soter, stichter van de Ptolemaeïsche dynastie, en Ptolemaeus beeldde zichzelf vervolgens op dezelfde manier af.¹⁰ Bovendien werden vrouwelijke leden van de Ptolemaeïsche dynastie met deze hoofdtooi afgebeeld op intaglios (gemmen) en zegelstempels.¹¹ Sinds de Carthaagse generaal Hannibal Barkas de dieren in 218 v.Chr., tijdens de Tweede Punische Oorlog, had gebruikt om de Alpen over te steken, associeerden de Romeinen olifanten vooral met Noord-Afrika. Sindsdien hadden

verschillende Noord-Afrikaanse koninklijke families Hannibals voorbeeld gevolgd en olifanten voor militaire doeleinden ingezet. Het is wellicht geen toeval dat de opgeheven slurf van het dier hier overeenkomst vertoont met de opgerichte cobra, de uraeus, die zo vaak verwerkt is in de hoofdtooi op het voorhoofd van Egyptische farao's.

De aspis verwijst hier niet alleen naar de manier waarop Cleopatra Selenes moeder zich naar verluidt het leven benam, maar is ook het symbool van de Egyptische godin Isis, met wie Cleopatra VII zich altijd had geassocieerd, waarbij ze zelfs zover ging om zichzelf uit te roepen tot de 'Nieuwe Isis'. Verder kan de opkomende maan boven op de cornucopia worden gezien als een verwijzing naar haar naam, Selene, de Griekse godin van de maan naar wie zij genoemd was, terwijl de afbeeldingen die op de cornucopia gegraveerd werden wellicht verwijzen naar haar broer Alexander Helios en het feit dat zij, net als de Dioscuren, een tweeling waren. De leeuw, nog een symbool dat gewoonlijk met Afrika wordt geassocieerd, werd ook vaak gebruikt door Juba II, de echtgenoot van Cleopatra Selene.

Wat betreft de religieuze en mythologische symbolen die onder de vrouw zijn gerangschikt, zouden de pijlkoker en knuppel van Hercules kunnen verwijzen naar het feit dat Antonius beweerde van een van de zonen van de held, Anton, af te stammen. Het was deze Anton van wie de familienaam zou zijn afgeleid. Voor vooraanstaande Romeinse families was het gebruikelijk om een goddelijke afkomst te claimen en daar in hun materiële cultuur naar te verwijzen, bijvoorbeeld met de stamboom die op de muren van het *atrium* (de centrale ruimte in een huis, waar gasten werden ontvangen) werd geschilderd. Het *sistrum* is een verwijzing naar Isis, de godin van wie Cleopatra VII volgens de Egyptenaren de incarnatie zou zijn. Cleopatra werd in kunstwerken vaak als Isis afgebeeld. Andere elementen van de iconografie verwijzen naar Cleopatra Selenes patroon, Octavianus. De dolfin van Poseidon werd geassocieerd met de Slag bij Actium van 31 v.Chr., waarin Octavianus de vloot van Cleopatra en Antonius definitief versloeg, terwijl de lier van Apollo een verwijzing zou kunnen zijn naar Octavianus zelf. Hij claimde Apollo als zijn beschermgod, en bouwde naast zijn huis op de Palatijnse heuvel in Rome zelfs een tempel voor de godheid, die op 9 oktober 28 v.Chr. werd ingewijd en motieven droeg van de strijd om de Delphische driepoot (de zetel van de Pythia, de profetes die de orakels uitsprak) tussen Apollo, zijn patroon, en Hercules, de patroon van Antonius.

Als de zilveren schaal van Boscoreale bedoeld was om Cleopatra Selene af te beelden, dan werd die hoogstwaarschijnlijk vervaardigd in opdracht

van iemand die niet alleen de vrouw zelf wilde eren, maar ook haar Ptolemaeïsche afkomst wilde erkennen en een eerbetoon wilde brengen aan haar heerschappij over Mauretania. Opmerkelijk genoeg waren er ook verwijzingen naar de Romeinse keizerlijke familie, misschien om aan te geven dat ze daar ook deel van uitmaakte, zowel via haar afstamming van Antonius als door de jaren die ze in het huishouden van Octavia had doorgebracht.

Cleopatra Selene werd samen met de keizer Tiberius opgevoed, en had bloedbanden met de keizers Caligula, Claudius en Nero (uiteindelijk zou haar achterneef Caligula haar zoon Ptolemaeus doden, die dan weer een volle neef van de keizer was). De iconografie van de schaal is buitengewoon positief, zelfs juichend te noemen. Daarmee vertegenwoordigt het voorwerp een afscheid van de algemeen negatieve en minachtende houding ten opzichte van Egypte, de Ptolemaeïsche dynastie en Cleopatra VII in het bijzonder, die in deze tijd dominant was in Rome. De schaal vertoont meer overeenkomst met de positievere iconografieën die in het oostelijke Middellandse Zeegebied werden aangetroffen, bijvoorbeeld in Achaea, Cyprus en Syrië. Misschien werd het kunstwerk na de dood van Cleopatra Selene in 5 v.Chr. vervaardigd in opdracht van iemand die haar wilde eren en haar relatief korte maar extreem turbulente leven wilde roemen. De familie die het zilverwerk in bezit had, lijkt banden met de keizerlijke familie te hebben gehad: in een van de zoutstelen die ook in Boscoreale werden gevonden was de naam van de vrijgelatene Pamphilius gegraveerd, die op zeker moment tussen 44 en 27 v.Chr. van Octavianus zijn vrijheid had gekregen (na hun vrijlating bleven de voormalige slaafgemaakten, zowel mannen als vrouwen, vaak nauwe banden onderhouden met hun vroegere meesters en meesteressen). Een of meer van de familieleden zou Cleopatra Selene persoonlijk gekend kunnen hebben, en had haar misschien tijdens haar verblijf in Rome in de jaren tussen 30 en 25 v.Chr. ontmoet. Andere voorwerpen uit de schat zijn onder meer positieve portretten van de keizers Augustus en Tiberius en van Tiberius' broer Drusus, een succesvolle generaal die te vroeg was overleden. Veel van de voorwerpen hadden betere tijden gekend. Misschien waren het aandenkens aan persoonlijke banden, wat zou kunnen verklaren waarom ze zo lang gekoesterd werden in plaats van te worden omgesmolten om het zilver te kunnen hergebruiken.

Na de ontdekking van de schaal ging ik me afvragen of er in openbare of particuliere verzamelingen geen andere portretten van Cleopatra Selene verborgen lagen die ik voor die tijd over het hoofd had gezien ten gunste van de prominenter zichtbare en vaker gepubliceerde portretten van de be-

kendste historische figuren uit de oudheid. Ik begon te zoeken. En inderdaad, toen ik er eenmaal op ging letten, vond ik een soortgelijk voorwerp dat bij een antiekveiling van Christie's in december 2011 voor iets meer dan 2,5 miljoen dollar was verkocht. Het vergulde en zilveren zinnebeeldige portret, waarvan de herkomst helaas niet bekend is, zou wellicht ook geëdiend kunnen hebben om in een serveerschaal te zetten. Het werk, dat uit het eind van de eerste eeuw v.Chr. of het begin van de eerste eeuw n.Chr. stamt, is uit een enkele plaat zilver in hoogrelief vervaardigd, en stelt ook weer een vrouw met een olifantenschedel als hoofdtooi voor. Ze draagt de standaardkleding van vrouwen in die tijd, bestaande uit een *chiton*, een gedrapeerde en omgorde tuniek, met een *himation*, mantel, eroverheen. De figuur draagt een scorpioen op haar rechterschouder, een cobra op haar linker en een leeuw en leeuwin op het midden van haar borst. Tussen de dieren ligt een verzameling fruit en tarwehalmen. De verzameling symbolen is eenvoudiger dan die op de zilveren schaal uit Boscoreale. De afbeelding zou geïnterpreteerd kunnen worden als een personificatie van Afrika, waarbij de scorpioen, slang, leeuw en leeuwin de wilde dieren op het continent vertegenwoordigen, en het fruit en de tarwe de agrarische producten. Maar ook hier is er een probleem met deze uitleg. We zien weer een eerder realistisch dan idealistisch afgebeelde volwassen vrouw met dik, krullend haar, diepliggende ogen, een lange, iets gebogen neus, een kleine mond met een tamelijk volle onderlip en een prominente kin in een sterke kaaklijn. Zou dit portret weer Cleopatra Selene kunnen voorstellen in haar hoedanigheid als Afrikaanse koningin? En was dit werk ook een pronkstuk uit de verzameling zilverwaren van een rijke familie? Misschien. Helaas weten we te weinig van dit artefact om meer te kunnen doen dan deze mogelijkheid noemen. Maar als het Cleopatra Selene is, zou dat erop kunnen wijzen dat ze tijdens haar leven en in de jaren onmiddellijk na haar dood zoiets als een aanhang had. En als dat zo is, dan waren deze aanhangers – wellicht voormalige onderdanen van haar familie, ontevreden leden van de Alexandrijnse elite of misschien zelfs religieuze volgelingen die haar als de 'Nieuwe Selene' vereerden zoals ze haar moeder als de 'Nieuwe Isis' hadden vereerd – niet alleen toegewijd, maar ook vermogend genoeg om haar op zo'n verrijnde wijze in herinnering te houden.

Er waren in de oudheid sterke banden tussen de stad Rome en de Golf van Napels, en veel Romeinen uit de elite bezaten buitenhuizen in die streek. Het is niet verrassend dat deze rijke families ervoor gekozen zouden hebben om hun keizerlijke familie en de entourage daarvan te eren,

zoals mensen tegenwoordig nog memorabilia kopen ter herinnering aan belangrijke gebeurtenissen in hun eigen koninklijk huis. De leden van de Romeinse keizerlijke familie waren de beroemde ‘influencers’ van hun tijd, die in het hele rijk de trend zetten wat haardracht, schoonheidsidealen en zelfs medische behandelingen betrof.¹²

Ondanks het tamelijk smadelijke einde van Cleopatra VII bleef ze een bron van fascinatie voor de Romeinen, en in de decennia na haar dood verscheen ze in geschiedschrijving en biografieën, in gedichten en in openbare en particuliere kunstwerken. Sommige daarvan koesterden haar nagedachtenis, andere maakten die belachelijk, vaak door de ongegeneerde gerichtheid op haar seksleven. Het lijkt waarschijnlijk dat in elk geval iets van deze fascinatie ook op haar dochter zal zijn overgegaan, niet in de laatste plaats omdat zij zelf ook aanspraak maakte op roem vanwege haar nabijheid tot de keizerlijke familie, nu algemeen bekend als de Julisch-Claudische dynastie.

Cleopatra Selene kende in haar leven een opeenvolging van lotswisselingen die nog dramatischer was dan bij haar moeder. Ze was een prinses die een gevangene werd, een gevangene die een koningin werd, een Egyptische die een Romeinse werd, en een vrouw die een zelfstandige en machtige heerseres werd in een tijd waarin vrouwen in heel het Romeinse Rijk politiek gesproken officieel gemarginaliseerd werden. Hoe meer ik over haar te weten kwam, hoe meer haar levensloop me ging fascineren en inspireren. Ik realiseerde me dat haar verhaal niet alleen een nieuwe kijk bood op de legende van haar beroemde (en beruchte) ouders, maar ook nieuwe inzichten kon opleveren met betrekking tot een reeks onderwerpen met een zeer hedendaagse weerklank, zoals het leven van vrouwen in de oudheid, en de positie van mensen die we tegenwoordig als zwart, Aziatisch of behorend tot een etnische minderheid zouden typeren – kortom, mensen van kleur – in de tijd van het Romeinse Rijk. Haar levensverhaal werpt nieuw licht op de tegenstellingen tussen de politiek, cultuur en geschiedenis van Rome en Egypte, en op de relatie tussen Rome en een van zijn belangrijkste vazalkoninkrijken (het enige in Afrika), Mauretania.

Het verhaal van Cleopatra Selene geeft ons ook een inkijkje in een alternatief Romeins Rijk, waarin vrouwen machtig en invloedrijk konden zijn. Het gaat in tegen het overheersende narratief dat gecreëerd werd door oude mannelijke historiografen – en dat door generaties van overwegend mannelijke historici sindsdien is bestendigd – waarin vrouwen weinig van betekenis deden maar vooral in huis verkeerden, waar ze waarschijnlijk

al hun tijd aan het weefgetouw doorbrachten.¹⁵ Cleopatra Selene was een Egyptische prinses die tot koningin van Kreta en Cyrenaica (de oostelijke kuststreek van het huidige Libië) werd uitgeroepen toen ze nog maar zes jaar oud was. Ze werd opgevoed in de verwachting dat ze in de voetsporen van haar moeder zou treden en op een dag koningin van Egypte zou worden, om het land samen met de iets oudere Caesarion, naar Egyptische gewoonte zowel haar broer als haar echtgenoot, te besturen.

Terwijl de discussie met betrekking tot de etniciteit van Cleopatra VII maar doorgaat zonder iets wat erop duidt dat de historici ooit een definitieve conclusie zullen bereiken, kunnen we Cleopatra Selene met haar Grieks-Egyptische en Romeinse erfgoed in wezen als multiraciaal beschouwen. En aangezien haar echtgenoot van Noord-Afrikaanse origine was, geldt dat des te sterker voor haar kinderen, die onmiskenbaar van gemengde afkomst waren, zoals we dat tegenwoordig zouden noemen. Het Romeinse Rijk, de keizerlijke familie en de sociale elite in het bijzonder waren etnisch gesproken aanzienlijk diverser dan vaak wordt aangenomen. Cleopatra Selenes Griekse, Romeinse en Egyptische erfdeel zullen haar leven en identiteit elk diepgaand hebben beïnvloed. Die invloeden zijn duidelijk te zien in de literaire, documentaire en archeologische bronnen en kunnen voor ons van groot nut zijn bij onze poging haar leven te reconstrueren.

Toegegeven, oudhistorici en archeologen zoals ik ondervinden bij zulke pogingen de moeilijkheid dat de meeste schrijvers van de bewaard gebleven literaire bronnen uit de oudheid, en in het bijzonder de 'canonieke' schrijvers, mannen waren die, wellicht niet verrassend, vooral geïnteresseerd waren in het schrijven over andere mannen. En als deze schrijvers naar vrouwen verwijzen, is dat over het algemeen omdat die in hun ogen toonbeelden van deugd (zoals Octavia) of van het tegendeel (zoals Cleopatra VII) waren. Ze schrijven veelal over vrouwen om iets te zeggen over de mannen in hun levens, en niet vanuit interesse in henzelf als individuen. Zo wordt er over Octavia geschreven in relatie tot Octavianus of Antonius, en over Cleopatra VII in relatie tot Caesar of Antonius. Als we bij deze auteurs over Cleopatra Selene horen, zijn de verwijzingen over het algemeen kort en bondig, en hebben ze meer betrekking op haar vader, haar echtgenoot of haar zoon. Verreweg de meeste informatie over haar komt uit het *Leven van Marcus Antonius*, de biografie over haar vader van Plutarchus, een van de portretten uit zijn reeks parallelle levens van beroemde Grieken en Romeinen die hij schreef als instrument om de lezer moreel te onderrichten. Er

zijn nog andere verwijzingen in historische verhandelingen over de periode van de late republiek en het vroege principaat, maar het zijn er maar weinig en ze liggen ver uiteen.

Bewijsplaatsen uit andere literaire genres, zoals de dichtkunst, zijn verhelderder. Zulke werken kunnen ons aanwijzingen geven hoe Cleopatra Selene door haar sociale omgeving werd gezien, en ze geven tot op zekere hoogte inzicht in haar persoonlijkheid. Haar huwelijk met Juba en haar vroege dood zijn beide gememoreerd in epigrammen van de hofdichter Crinagoras van Mytilene, en er zijn andere epigrammen die wellicht ook naar haar verwijzen.¹⁴ Helaas is Cleopatra echter een algemeen voorkomende naam, wat weinig behulpzaam is. Een van de epigrammen gaat over de bestelling van een ring van amethyst, die geacht werd dronkenschap af te weren. Hoewel we er niet zeker van kunnen zijn dat het gedicht op Cleopatra Selene doelt, is het zeker verleidelijk daaraan te denken wanneer we het gegeven in verband brengen met haar verlangen om de drankzuchtige reputatie van haar ouders te vermijden, en met haar voorliefde voor gegraveerde gemmen. Gelukkig was haar echtgenoot Juba een vruchtbare en veelzijdige geleerde, van wie veel geschriften bewaard zijn gebleven. Vaak is het mogelijk om Cleopatra Selenes invloed op zijn werken aan te wijzen, bijvoorbeeld bij zijn beschrijving van Cleopatra VII en bij zijn onderzoek naar de bron van de Nijl. Hij lijkt verdacht goed geïnformeerd over een vrouw die hij maar zelden had ontmoet, als dat al zo was, en over een land dat hij nooit persoonlijk had bezocht, en het is zeker niet ongebruikelijk voor een schrijver om gebruik te maken van de grotere kennis van zijn partner.

Veel nuttiger en informatiever zijn naar mijn mening de documentaire bronnen zoals inscripties in steen en archeologische bronnen als de munten die ik heb gevonden, vooral wanneer Cleopatra Selene direct verantwoordelijk was voor de uitgifte daarvan. Inscripties ter ere en nagedachtenis van mensen kunnen ons helpen de lacunes op te vullen van perioden waarin Cleopatra Selene in de annalen ontbreekt en geven ons een idee van waar ze mee bezig was. Zo zijn er bijvoorbeeld talrijke grafinscripties gevonden op de locatie van haar en Juba's hoofdstad Iol Caesarea, het huidige Cherchell in Algerije. Het zijn inscripties ter nagedachtenis aan leden van haar hofhouding, die ook deel hadden uitgemaakt van Antonius' hof, wat erop duidt dat zij haar vaders hofhouding had geërfd (of toestemming had gekregen van Octavianus om die te erven).

Gedurende de twee decennia waarin ik de oude wereld heb bestudeerd, heb ik naar veel antieke munten gekeken, maar nergens heb ik soortgelij-

ke exemplaren gezien als de munten die Cleopatra Selene ontwierp, liet slaan en uitgaf tijdens haar regering. Ze zijn verbluffend innovatief, met een unieke vermenging van Griekse en Egyptische tekst en beelden. Het Hunterian Coin Cabinet van de universiteit van Glasgow heeft een prachtige verzameling van deze munten, en ik ben zo gelukkig geweest om die te mogen vasthouden en van nabij te onderzoeken. Niet alleen zijn het prachtig uitgevoerde miniatuurkunstwerken, maar ze geven ook veel informatie over hun opdrachtgevers en ontwerpers prijs.

Terwijl Juba Latijnse tekst gebruikt (REX IUBA – koning Juba) en een tamelijk stereotiep koninklijk portret, heeft Cleopatra Selene altijd Griekse tekst (BASILISSA KLEOPATRA – koningin Cleopatra), soms in combinatie met een koninklijk portret, en op andere munten met verschillende symbolische afbeeldingen, zoals de zon en de maan, het sistrum van Isis, de koninklijke kroon van Egypte en soms een krokodil.¹⁵

Veel bewaard gebleven kunstwerken uit de vroege keizerlijke periode hebben generieke trekken. De portretten van Juba en hun zoon Ptolemaeus in het Louvre zijn bijvoorbeeld geheel in overeenstemming met de standaard die Augustus met zijn officiële portretten creëerde. Daarentegen zijn de vermeende portretten van Cleopatra Selene aanzienlijk interessanter en informatiever, bijvoorbeeld de openbare marmeren standbeelden die uit Mauretania afkomstig zijn, en de privéportretten in edelmetaal die op andere plaatsen in het Romeinse Rijk bewaard zijn gebleven, zoals de zilveren schaal uit Boscoreale en het portret in zilver en verguldsel die hierboven

Een munt met de afbeelding van Juba en de Latijnse legende REX IUBA op de voorzijde, en de zon en maan en de Griekse legende BASILISSA KLEOPATRA aan de achterkant.

werden besproken. Deze prikkelende menselijke glimpen van Cleopatra Selene roepen onvermijdelijk vragen op over haar dagelijkse leven, en ik heb deze artefacten opgezocht en bestudeerd om de antwoorden te vinden.

Recent archeologisch onderzoek heeft enorm veel informatie over het leven in het koningskwartier van Alexandrië halverwege de eerste eeuw v.Chr. aan het licht gebracht. En in Rome zijn de huizen van de keizerlijke familie op de Palatijnse heuvel en buiten de stad opgegraven. Ze bleken goed bewaard te zijn en rijkelijk versierd met fresco's en mozaïeken. Andere architectonische overblijfselen getuigen van het toenmalige Romeinse enthousiasme voor de Egyptische cultuur. Er stonden tempels voor Egyptische godheden als Isis in Rome, en veel van de obeliskken die helemaal vanuit Egypte werden overgebracht staan er heden ten dage nog steeds. Dit alles kan ons een idee geven van de plaatsen waar ze leefde. En ten slotte zijn er in Cherchell en op andere plaatsen in Algerije en Marokko gebouwen en monumenten te vinden die tijdens de regeerperiode van Cleopatra Selene in haar opdracht zijn gebouwd. Ik heb de meeste van deze plaatsen bezocht, de lucht opgesnoven en in haar voetsporen gelopen, om te proberen me voor te stellen wat zij op die plekken gezien en ervaren zou hebben.

Cleopatra Selene slaagde waar haar moeder en andere vazalkoninginnen, zoals Cartimandua van de Briganten en Boudicca van de Iceni in het Romeinse Britannia, faalden. Cartimandua heerste van ongeveer 43 tot 69 n.Chr. in wat nu Noord-Engeland is over de stam van de Briganten. Ze koos de kant van het Romeinse Rijk en heerste met de belangen daarvan in haar achterhoofd, bijvoorbeeld toen ze de opstandige Caratacus, koning van de Catuvellauni, geboeid aan de Romeinen overleverde. Maar uiteindelijk werd ze door haar onderdanen afgezet en verbannen.¹⁶ Boudicca heerste over de Iceni die hun basis hadden in wat nu East-Anglia is. Ze stond op zijn best ambivalent tegenover Rome, ook al voordat haar landerijen werden ingenomen, haar dochters werden verkracht en zijzelf werd gezeseld door Romeinse soldaten, wat haar ertoe bracht om het voortouw te nemen in een opstand tegen de Romeinse bezetting. Ze werd uiteindelijk rond 61 n.Chr. door de Romeinen verslagen en gedwongen om zelfmoord te plegen.¹⁷ Cleopatra Selene oefende daarentegen vanaf een bijzonder jonge leeftijd met succes macht uit over een groot, invloedrijk en welarend vazalkoninkrijk, in een periode waarin vrouwen op de meeste gebieden van het leven aan de kant stonden en monarchale heerschappij met wantrouwen en ongemak werd bekeken. Als we bedenken dat ze naar Rome kwam als de buitenechtelijke dochter van een man die tot staatsvijand was verklaard en een vrouw

die als zijn roofzuchtige minnares werd beschouwd, was dit een enorme prestatie. Hoe kreeg ze dat voor elkaar? Misschien had ze haar moeders aanzienlijke persoonlijke charme en haar intelligentie geërfd. Die vermogens, in combinatie met haar unieke positie op het kruispunt van drie oude culturen, maakten het haar mogelijk om zich aan de snel veranderende omstandigheden in haar turbulente leven aan te passen en tot bloei te komen waar anderen het moeilijk zouden hebben gehad. Ik geloof dat dit haar tegelijkertijd tot een historisch en een hedendaags rolmodel maakt, iemand van wie we in gelijke mate iets kunnen leren en inspiratie kunnen opdoen.

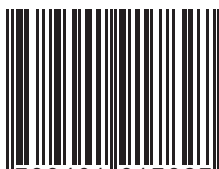
Het verhaal van Cleopatra en Marcus Antonius, die in 31 v.Chr. in de Slag bij Actium verslagen werden door de latere keizer Augustus en daarna zelfmoord pleegden, is bekend. Veel minder bekend is dat uit hun relatie drie kinderen werden geboren. Eén van hen bereikte de volwassen leeftijd. De naam van deze dochter: Cleopatra Selene.

Cleopatra Selene werd na de dood van haar ouders overgebracht naar Rome, waar ze opgroeide in het gezin van Octavia, de zus van Augustus. Ze trouwde met de Noord-Afrikaanse prins Juba II van Numidië. Samen met hem heerste ze over de Romeinse *provincia* Mauretania.

In *De dochter van Cleopatra* vertelt Jane Draycott het fascinerende verhaal van een vrouw die als prinses in een van de oudste koninkrijken van de klassieke wereld werd geboren, als gevangene van de Romeinen heel haar familie, haar geboorterecht en haar status verloor, maar vervolgens als de koningin van een ander en gloednieuw koninkrijk twee decennia lang succesvol regeerde.

Jane Draycott is oudhistoricus en archeoloog, gespecialiseerd in de geschiedenis van het Grieks-Romeinse Egypte. Ze is docent Oude Geschiedenis aan de universiteit van Glasgow. Eerder schreef ze diverse wetenschappelijke boeken en artikelen. *De dochter van Cleopatra* is haar eerste publiksboek.

WWW.OMNIBOEK.NL NUR 683

9 789401 917827

Uitgeverij Omniboek